Szabó Csaba Kurszán

A MONDÉN DÉMON

Multikulturalizmus és civilizáció

BEVEZETŐ

Az emberi közösségek kulturális, vallási, etnikai stb. sokszínűsége – a multikulturalizmus – mint társadalmi jelenség a szociológia kialakulásával párhuzamosan vált a tudományos elemzések tárgyává.

Ha nem is ezt a fogalmat használva, de a szociológia és a történetfilozófia olyan korszakformáló személyiségei, mint Spencer, Durkheim, később Toynbee, Wallerstein, John Lukacs, majd az elmúlt évtizedekben főként az angolszász irodalom foglalkozott és foglalkozik ma is azokkal a részben évszázados gyökerű, részben viszont új keletű folyamatokkal, amelyek a többnemzetiségű, többvallású, párhuzamos identitásokat hordozó – tehát multikulturálisként megragadható – társadalmak (kitüntetett módon a mai nyugati társadalmak) nagy részét jellemzik.

A jelenség ideologikus kezelésére hajló, elsősorban angol nyelvű szerzők – liberális elkötelezettségük miatt – a sokféleséget önértékként tételezve és annak tudományos igazolást adva, abból a premisszából indulnak ki, hogy a társadalom etnikai, nyelvi, vallási, kulturális, életmódbeli stb. tarkasága olyan harmonikus egymás mellett élést tesz lehetővé az e kultúrákat hordozó személyek és csoportok között, ami a társadalmak, sőt a civilizációk (elsősorban a Nyugat) számára optimális eredménnyel jár: a sokféleség mindenkit gazdagít, toleránssá, elfogadóvá tesz, a másik kultúra nem rivális, hanem egyenjogú és egyenértékű a sajáttal, emiatt nem is lehet fenyegető erő a saját kultúra számára.

A nyugati civilizáció meghatározó liberális társadalmai – USA, Kanada, Nagy-Britannia, Hollandia – s ezek tudományos közösségei és politikai „elitjei" körében a fenti „tudományos" megközelítés nyert polgárjogot az utóbbi évtizedekben és vált a fősodrú tudományos értekezések, a publicisztika és a hírmagyarázatok gondolati standardjává.

Lényegében arról van szó, hogy a rendszerigazoló – apologetikus – tudományos elemzés hűségesen illeszkedik-idomul az uralkodó politikai osztályok domináns társadalmi praxisához: a megalakulásuk óta őslakosok, telepesek, bevándorlók és rabszolgaként behurcoltak társadalmaiból álló észak-amerikai országok eleve multietnikus gyakorlatához, illetve a második világháború utáni gazdasági prosperitás munkaerőigényét Észak-Afrikából, Törökországból és az egykori gyarmatokról kielégítő nyugat-európai országok multietnikussá-multikulturálissá vált társadalmaiban a nem-fehér, nem-keresztény népességet integráló, integrálni szándékozó praxisához és politikai célkitűzéseihez.

Tágabb perspektívából tekintve a jelenségre: míg az USA fehér és keresztény (protestáns) közössége bő évszázadon keresztül megkísérelte hatékonyan üzemeltetni az „olvasztótégely" politikáját és hétköznapi gyakorlatát, addig ugyanezt e célt már nem tűzheti ki a liberális ideológiát továbbra is eszmei fundamentumként használó nyugati kulturális és politikai „elit". Az elgyengült, spirituális erejét elveszítő nyugati civilizáció már nem képes felolvasztani a benne és vele párhuzamosan élő kultúrákat, a jelenkori társadalmi és politikai gyakorlat már nem fogalmazhatja meg „az olvasztókemence felfűtését". (Nem zárható ki, sőt nagyon valószínű, hogy a szakrális-spirituális erő elveszítésével párhuzamos folyamat is zajlik: a Nyugat démonikus erejének megerősödése. A „multikulti" fogalma alá vonható, esetenként kifejezetten dehumanizáló technikák és tendenciák ezt látszanak alátámasztani.)

Az új helyzetben új praxisra, új ideológiára és ezeket kiszolgáló tudományos argumentációra volt és van szükség ahhoz, hogy az ezredforduló környékén jelentkező társadalmi-kulturális-etnikai szituációkat és tendenciákat a nyugati civilizáció meghatározó hatalmai kezelni tudják. A „multikulturalizmus" ebben az értelemben nem is tudományos közelítés, hiszen nem tesz eleget a szociológia Max Weber által megfogalmazott – értékmentes-leíró – követelményeinek. Az angolszász világban divatozó multikulturalizmus, következésképpen inkább ragadható meg normatív ideológiaként, amely mind a tudomány, mind a politika, mind pedig a hétköznapi cselekvések és beállítódások számára követendő előírásokat fogalmaz meg, így aztán nem felelhet meg a tudományosság kritériumainak, amiből következően nem is aspirálhat társadalomtudományként-szociológiaként való elismerésre.

Míg tehát a multikulturalizmus jelenségét tudományos igénnyel elemző szerzők a modern társadalmak (értsd: elsősorban a nyugati civilizáció társadalmainak) növekvő etnikai, vallási, kulturális heterogenitását együttélésként-keveredésként írják le, addig a normatív-ideologikus elemzések ugyanezt a jelenséget mint önértékkel bíró, vonzó, kívánatos, a társadalmat az egységes nemzeti kultúra korlátozó határai közül kiszabadító-felszabadító, a szabadságélmény fokozódásával, tobzódó kiáradásával járó, színes, tarka, flexibilis, azonos értékű, heterogén, választható identitások által hordozható, laza, kötöttségektől mentes, bulizós, nemzetek feletti (alatti) nemzetközi kultúrát, mint egy nagyon szabad világot és civilizációt teremtő folyamatot fogalmazzák meg.

E folyamattal, és annak ideologikus tálalásával kapcsolatosan néhány megjegyzést szükséges tenni.

1. A nyugati – elsősorban angolszász – társadalmak ideológiai mezőjét uraló multikulturalizmus egy másik metszetben fedősztoriként, trójai falóként fungál, amelynek örve és megtévesztő kognitív kliséi alatt a társadalmak mindennapi kommunikációjának elfogadott elemeivé tudnak válni olyan tartalmak is, amelyeket egyébként a jól körvonalazódó forgatókönyvek alapján kondicionált társadalmak e kondicionálás hiányában *ab start* elutasítanának. A homoszexualitástól, a melegek házasságán, a nemi identitások aktuális divatokhoz igazodó váltogatásán át, a szexuális-kuturális tabuk tabutlanításáig, a génmanipuláció-klónozás elfogadtatásáig terjed a skála. A „másság" hétköznapivá tétele, a természeti-társadalmi veszélyek és kockázatok negligálása, az identitáscserélés technikáinak, intézményeinek, eljárásmódjainak beüzemelése a multikulturalizmus legfontosabb ideológiai-hatalmi funkciója, amelyet az örök, egyetemes és végső kulturális értékek szisztematikus relativizálásával és – látszólag – véletlenszerű, szimultán-spontán keveredésével biztosítanak és érvényesítenek.

A multikulturalizmus hatalmi ideológiaként legitimációs feladatot lát el: a liberalizmus adekvát narratívájaként kell biztosítania mind a „munkaerőállatok gigantikus csordáinak", mind a fogyasztók nem kevésbé „gigantikus" és nem kevésbé „csordáinak" társadalmi reprodukcióban való részvételét, abba való belesimulását, azaz a fogyasztói társadalmak legfontosabb integrációs céljának megvalósítását. A munkaerőt nemcsak munkaerőként, de fogyasztóerőként (konzumidiótaként) is a rendszer működésének részévé-ágensévé kell tenni.

2. A multikulturalizmus azzal, hogy felszámolja az egységes, normaképző-normahordozó kulturális talapzatot, és helyébe építi, napról napra újjáépíti a kultúra fragmentált, szivárványszínű, villódzó (vetített) képekkel operáló világát, mintegy lezárni törekszik a deszakralizáció megatrendjét. Ha a kultúra fogalma a vallásból keletkezik, akkor „létminőség kivonás" révén – hangsúlyozza Vass Csaba –, vagyis a szakrálisból kivonva a kultuszt csupán a kultúra marad. Némi intellektuális bátorsággal megfogalmazhatjuk azt is, hogy a multikultúra a kultúra fogalmából ered, és annak a redukciónak a következménye, amelynek során a kultúra elveszíti közösségképző-közösségfenntartó, normatív-magatartásszabályozó funkcióját, valamint a közösségi kötelékeiktől megfosztott, atomizált egyének nárcisztikus személyiségkarakteréhez illeszkedő, azok „önmegvalósításának" szolgálatába állítható, egyes elemeiben fogyasztási cikkáru módjára választható magatartáskészletek deszakralizált-despiritualizált halmaza lesz.

I. A Nyugat hanyatlása és démonizmusa

A Nyugat – spirituális értelemben – régóta hanyatló civilizáció. Hanyatlása már azt megelőzően elkezdődött, mikor expanziója megindult. A Nyugat támadása más civilizációk ellen hanyatlástünet: egy önmagával meghasonlott, hazuggá lett, spirituális szerkezeteit szétroncsoló civilizáció menekülése Isten elől a Mammon karmaiba.

A Nyugat szellemi-szakrális erejének meggyengülése – ezzel párhuzamosan démonikus erejének megnövekedése – a kereszténység megszentelt univerzumának felszámolásával a 13–14. században vette kezdetét. Vass Csaba a szakrális univerzalitás lényegi vonásait az alábbiakban foglalja össze:

– a keresztény szakrális gazdaságban a gazdálkodás tárgya nem a profitjövedelem volt, hanem a személy és közösség szeretetvagyona;

– a felebaráti szeretet eszméjére és gyakorlatára épülő keresztény civilizáció a kölcsönös szolgáltatások szakrális városait is megalkotta;

– szemben a felvilágosodással, nem önmagához, hanem a sajátos módon felfogott, Isten által teremtett szakrális léthez viszonyította minden tettét: az ógörögök után a kereszténység alapított először saját kutatóintézeteket a kolostorokban, amikor a szerzetesek szakrális tudományaikkal a középkori „agrár-ipari forradalom" főszereplőivé váltak és megalkották fő művüket: a szakrális szeretetközösséget.

E nem teljes körű leírásból is jól megragadható, hogy a nyugati civilizáció – valamint az összes többi – kialakulásának központi eleme, létszervező magja a szakralitás. Istenfogalom, ahhoz kapcsolódó intézményrendszer, eljárásmódok, kulturális teljesítmények, lelki élet nélkül nem lehet civilizációról beszélni. Mindez egyben azt is jelenti, hogy az adott civilizáció ereje, hatóképessége, akciórádiuszának nagysága attól függ, milyen állapotban van a *sacrum* a civilizáció közösségeiben. A Nyugat társadalmaiban évezredes időszak alatt épült ki a keresztény univerzalitás. Bomlásához néhány itáliai, németalföldi és Hanza-kereskedőváros,

néhány reneszánsz évtized, Luther és Kálvin tanai, felbomlásához pedig pár évszázad elég volt.

A magára oly büszke 18. századi felvilágosodás már olyan kulturális-spirituális törést-traumát okozott a Nyugat szakrális talapzatában, hogy azóta sem volt képes kiheverni. E korszak és eszmerendszer kulturális következményeit illetően – ismételten Vass Csaba gondolatait tekintve irányadónak – rögzíthetjük, hogy ha a gondolkodás képessége *„a léthez való viszonyítással veszi kezdetét"*, akkor azt is mondhatjuk, hogy *„a felvilágosodás felszámolta, megszüntette a gondolkodást."*

Gondolkodás nélkül pedig sem szakralitást, sem kultúrát, sem civilizációt nem lehet sokáig fenntartani. A *sacrum* maradékának szétroncsolása természetesen nem a felvilágosodott irodalmi szalonok budoárfilozófusainak teljesítménye volt csupán. A deszakralizáció megatrendje mint szökőár söpörte el a középkori gazdaság használatiérték-termelést középpontba állító szerveződési elveit, hogy helyüket átvegye a tőkés gazdálkodás profitmaximalizáló rendszere. A tőkés magánvállalkozó – hangsúlyozza Vass Csaba – a négy keresztény világból csak kettőt hagyott meg: a szemernyi emberit sem tartalmazó természetit és a szemernyi természetit sem tartalmazó gazdaság-társadalmit. Isten és az egyház kívül esik a kapitalista gazdálkodás kulturális peremfeltételein, ami pedig benne marad, az is roncsolt létező, teremtett létminőségeitől megfosztott, redukció alá vont, deszakralizált, *stofflich* munkaerő-állat és nyersanyag-lelőhely csupán.

A tőke valódi természete csak ebben a kontextusban érthető meg. A tőkeviszony – marxi-hegeli kategóriákkal élve – a nembeli lényegüktől és teremtett létminőségeiktől eltávolodott-eltávolított emberek, továbbá az emberek és a természeti környezet közötti önpusztító viszonyrendszer. Ennek a viszonyrendszernek központi eleme a pénz. A pénz az esszenciális-koncentrált profanitás, egyúttal az új „szakralitás". A modern világ megszentelt helyei a pénz tartózkodási helyei: a bankok széfjei, páncéltermei, amelyekben hűvösebb a levegő, mint a románkori templomokban és vastagabbak a falak, mint a középkori katedrálisoké voltak. Az áhítat és imádat tárgyává váló pénz csak különleges eljárások-rituálék révén, különleges biztonsági intézkedések után, magát titokká és titokzatossá téve tárulkozik föl, válik láthatóvá és megfoghatóvá.

A pénz az áruvilág különleges árujaként – és hatalomesszenciaként – a legfontosabb jelenség a kapitalista társadalomban. Legfontosabb tulajdonsága, hogy mindent dologgá, minden dolgot és minden viszonyt áruvá és áruviszonnyá alakít. A pénz hajtja végre a modern világot modern világgá tevő dekonstrukciót: minden létezőt – embert, állatot, növényt, testet és lelket – megfoszt teremtett létminőségétől, és puszta dologgá, áruvá redukálja. Habermas *„életvilágot gyarmatosító pénzrendszerről"* beszél, Vass Csaba pedig azt írja, hogy a pénzrendszer *„Mammon minden emberit és szakrálist felemésztő mágikus kemencéjévé"* válik, amelyben aztán kifejlődnek a globalizáció nem-legitim hatalomtársadalmának gyökerei is.

„A pénz az esszenciális-koncentrált profanitás, egyúttal az új »szakralitás«. A modern világ megszentelt helyei a pénz tartózkodási helyei: a bankok széfjei, páncéltermei, amelyekben hűvösebb a levegő mint a románkori templomokban és vastagabbak a falak, mint a középkori katedrálisoké voltak. Az áhítat és imádat tárgyává váló pénz csak különleges eljárások-rituálék révén, különleges biztonsági intézkedések után, magát titokká és titokzatossá téve tárulkozik föl, válik láthatóvá és megfoghatóvá."

Másként fogalmazva a nyugati civilizáció deszakralizációs megatrendjének keretében végbemegy a politikai-hatalmi szféra redukciója is. Az Isten kegyelméből népei javára uralkodó

(szakrális) király, majd az őt felváltó, hatalmát választási győzelemmel megszerző elnök/miniszterelnök hatalmát felváltja a nem-legitim hatalmi rendszer: a senki által nem választott, diszkrét asztaltársaságok diszkrét tanácskozásai keretében gyakorolt hatalom, amely a „politikai mutatványosbódé" előtt zajló, a tömegek cirkuszaként fungáló „demokrácia" intézményei számára kiválasztja a megfelelő embert a megfelelő feladatra.

A nyugati civilizáció roppant flexibilis konstrukciója, amelyet már semmilyen szakrális kötelem nem szabályoz (jogászi nyelven azt mondhatnánk: a Nyugat obligón kívüli), olyan társadalmi-történelmi fenomén, amely saját túlélése érdekében – miután hosszú évszázadokkal ezelőtt letépte magát a szakrális talapzatról – mindenre képes.

Ez a mindenre képessé váló, mérték nélküli, mammonikus-sátáni karakter a modern nyugati civilizáció legfontosabb jellegzetessége. Annak a korszaknak a karaktervonása, amelyet ez a civilizáció a szakralitás és a *stofflich* után, metamorfózisa harmadik változataként hozott létre. E periódus leírását adva, már többször idézett szerzőnk a következőket fogalmazza meg: *„A globalizáció nem gazdasági jelenség – benne a modernitás által gazdaságnak nevezett jelenség meg is szűnik –, hanem a szakrális és a stofflich utáni harmadik, »tisztán társadalmi«, mesterséges és hatalmi létminőség: »szuperbiasz«."*

„Miközben a multikulturalizmus fedőtörténetként kulturális sokszínűséget, tarkaságot, szivárvány-társadalmat hirdet és ígér, elképesztően hatékony manipulációs-szocializációs arzenálja segítségével nem heterogén, hanem megdöbbentően homogén társadalmat gyárt áldozataiból".

A Nyugat által beüzemelt Globália *„nem szakrális terekben, nem is földrajzi helyeken, hanem még a helyből is leválasztott mesterséges, virtuális közegben rendezkedik be és szervezett globális vállalkozások szupranációiból áll. E szupranációk már nem gazdasági, hanem hatalomtöbblet-termelésre rendezkedtek be és ennek megfelelő belső tagozódásuk is."*

Globália kulturális ideológiája és napi gyakorlata a multikulturalizmus. A tisztán társadalmi-mesterséges és hatalmi létminőséghez – a szuperbiaszhoz – illeszkedő, annak részét képező entitás, amelynek segítségével eredményesen lehet kondicionálni a konzumtársadalmak nyálafolyatós konzumidiótáit: föl lehet számolni nemzeti hovatartozást, vallási kötődést, családi státuszt, nemi jelleget, hormonális szabályozást, anyanyelvet, történelmi múltat.

Miközben a multikulturalizmus fedőtörténetként kulturális sokszínűséget, tarkaságot, szivárványtársadalmat hirdet és ígér, elképesztően hatékony manipulációs-szocializációs arzenálja segítségével nem heterogén, hanem megdöbbentően homogén társadalmat gyárt áldozataiból. E társadalmat egyébiránt valóban hiba volna olvasztótégelynek-olvasztókemencének tekinteni: a dekonstrukció ugyanis nemcsak nemzetek és közösségek tulajdonságainak a fölolvasztásaként, fölszámolásaként, megsemmisítéseként zajlik, hanem a személyiségen belül, annak „atomjaira" vagy „sejtjeire" bontásaként és naponta történő újrakondicionálásaként folyik.

Globália „szupranációinak" hatalomtöbbletttermelése csak akkor lehet megfelelően hatékony, ha a dekonstrukció – a személyiség szét- és újraépítése – megfelelően hatékony. A multikulturalizmus ideológiája ezt a célt szolgálja.

II. civilizációk összecsapása

Divatos tudományos teória volt az elmúl másfél évtizedben Samuel Huntington civilizáció-világrend elmélete. Tudománytörténeti érdekesség, hogy könyve pár évvel azután jelent meg,

hogy Fukuyama a történelem végét és egy boldog liberális világ eljövetelét vizionálta a Szovjetunió bukását és a szocialista világrendszer fölbomlását követően, mikor is azt bátorkodott megfogalmazni, hogy *„egyszerűen a történelem végének vagyunk a tanúi, tehát az emberiség ideológiai fejlődése befejezésének, annak, hogy végső kormányzati formaként sor kerül a nyugati liberális demokrácia általános bevezetésére."*

Huntington azt az egyébként nem új felfedezést tette elmélete alapjává, hogy a világ multietnikus, multikulturális, hogy rendelkezik néhány világvallással és azokra épülő kulturális-vallási erkölcsi és szokásrendszerrel. Az ilyen paraméterekkel körülírható nemzeti társadalmak nagyobb egységekbe, civilizációkba állnak össze, amelyek között versengés van. Ez a versengés néha nyílt konfliktusokban – háborúkban – manifesztálódik, általában azonban gazdasági-politikai-kulturális síkon zajlik. (A huntingtoni teória talán egyetlen számottevő gondolata, hogy a nemzetközi rendszert elsősorban nem a korábbi évszázadokat jellemző nagyhatalmi versengés terrénumaként, hanem a civilizációk közötti ütközések – és együttműködések – tereként írja le. Ugyanakkor jól látszik, sok tekintetben erőltetett a civilizáció fogalmát használni olyan földrajzi-kulturális térségekkel kapcsolatosan, amelyek nyilvánvalóan nem felelnek meg a kategória definitív tartalmának.)

Meg kell jegyezni, hogy a civilizációk versengéséről, összecsapásáról és a világrend átalakulásáról szóló könyv önmagában is fontos jelzés: annak tudományos alátámasztását szolgálja, hogy a szocialista világrendszer fölszámolódásával korántsem következett be valamilyen *„pax romana"* – *pax americana* – az USA által dominált világban. A könyv fontos értéke, hogy megkérdőjelezi a Nyugat expanziójának folytathatóságát a 21. században, valamint az egyik legfontosabb világfolyamatként írja le az úgynevezett őshonosodást, a tradicionális vallási, kulturális, nemzeti, történeti identitás elemeinek újjászületését elsősorban az iszlám és a keleti civilizációk körében.

A Nyugat vagy az USA fő riválisa a globális dominanciáért folytatott versengésben vélhetően Kína lesz, amely hatalmas emberi erőforrásaira, több ezer éves civilizációs-kulturális tradícióra, birodalmi léptékű szervezettségére és nem utolsó sorban etnikai-kulturális homogenitására, valamint vezető elitjének kifinomult hatalomtechnikai teljesítményére támaszkodva döntő hatást, meghatározó befolyást képes gyakorolni az emberiség következő évszázadainak történelmében.

Kína, India valamint az arab-muszlim világ felemelkedésével kapcsolatosan fontos megjegyezni, hogy nem történik más, mint hogy a történelem visszazökken normális kerékvágásába. Abba a világrendbe, amelynek a történelem kezdete óta meghatározó szereplője a kínai és az indiai (hindú) civilizáció, és amely évezredes rendet csak az utolsó kétszáz-kétszázötven évben forgatta fel e hatalmas kulturális erőterek nyugati ellenőrzés és/vagy uralom alá kerülése.

A Nyugat számára rendkívüli kihívást jelent a kialakulóban lévő helyzet, mégpedig több okból is:

– Nyugat spirituális ereje a 21. századra gyakorlatilag megszűnt. A nyugati ember, mai lényegét tekintve, vegetatív lény, zombi, akiből legfeljebb a konzumidiotizmus elvárásainak való megfelelést lehet kellően szofisztikált manipulációs-kondicionálási technikákkal kisajtolni. A szakrális erő elgyengülésével párhuzamosan zajlik azonban a démonikus erő megerősödése. A Nyugat ereje – mióta a világban hódítóként megjelent – lényegét illetően démonikus erő. Az igazán nagy jelentőségű kérdés az, hogy e démoni erő által kitermelt ökológiai és társadalmi károkozás és kockázat kezelése után marad-e

elegendő erőforrás a rivális civilizációk jelentette kihívások megválaszolására.

– Miközben, mint hangsúlyoztuk, a Nyugat egyetlen erőforrása saját démonikus potenciálja, a rivális civilizációk meglepő épségben vészelték át a nyugati expanzió évszázadait és szakrális-spirituális erejük viszonylag teljes vértezetében készülhetnek föl a Mammonnak adandó válaszokra.

– A Nyugat, amennyiben a multikulturalizmus ideológiáját választja a diszkrét belső tereiben zajló folyamatok kezelésére, vélhetően csak elmélyíti saját civilizációs válságát. A Nyugat krízisét ugyanis a szakralitás fölszámolása okozta, és ennek visszaépítése nélkül nem lesz új nyugati-keresztény civilizáció. Nehéz lenne megmondani, hogy az üres templomait drogdiszkókká átalakító és melegfesztiválokon parádézó nyugati polgár lelki-szellemi-morális kapacitása pusztán a multikulturalizmus ideológiai alapján állva mire lesz elég a következő évszázadban.

– A nyugati társadalmak kulturális-morális-biológiai hanyatlása várhatóan fölgyorsul a következő évtizedekben. A létszámát és a világban elfoglalt súlyát tekintve is egyre kisebb, a multikulturalizmus ideológiájára valamint a liberalista alapvetésre visszavezethetően egyre kevertebb populáció mint faji képlet is versengésre kényszerül a fajilag rendkívül intakt rivális civilizációkkal, elsősorban Kínával, Japánnal, de a muszlim országok nagy részével is.

A multikulturalizmus és a civilizációs trendek összefüggésében a fentieken kívül azt kell hangsúlyozni, hogy „a sokféleség felmagasztalásának" hazug képlete rövid távon valóban eredményezhet ugyan hatalomtöbbletet a „szupranációk" számára, az azonban fölöttébb kétséges, hogy ez az ideológia hosszú távon is sikeres lesz és hasznai meghaladják az általa okozott költségeket.

A Nyugat diszkrét, belső tereiben ugyanis – a multikulturalizmus uralkodó eszméi ellenére – egyre több jele van annak, hogy a nem-fehér társadalmak tagjai körében oly módon erősödik meg az etnikai-vallási-kulturális kohézió, hogy az már lehetetlenné teszi e párhuzamos társadalmak fehér társadalmakon belüli integrációját.

Ha Globália hatalomtöbblet-termelésre létrehozott masinériája London, Párizs, Amszterdam vagy New York színes, arab, török, indiai, pakisztáni, maláj, kínai, vietnami, filippínó közösségei vonatkozásában nem lesz hatékony, vélhetően csődöt mond globális méretekben is.

Ez rossz hír a mammonitáknak, de jó hír a keresztényeknek.

III. Kulturális-etnikai súrlódások a nemzetközi rendszerben

A huntingtoni civilizációk által működtetett nemzetközi erőtér meglepően nyugodtnak látszott az ezredforduló utáni első évtized végén. Annak ellenére nincsenek jól látható, világtörténelmi léptékkel mérhető tektonikai ütközések az egyes civilizációk kulturális-vallási „lemezei" között, hogy az elmúlt két évtizedben alapvető átalakulás következett be a nemzetközi rendszer meghatározó tényezőinek viszonylatában:

– A nem virtuális terekben zajló, az utolsó fél évszázad elsődleges nemzetközi konfliktusforrását jelentő kelet-nyugati szembenállás a maga állandósult „helyi háborúival" a szocialista világrendszer összeomlásával lényegében megszűnt. Korea, Indokína, Közép-Amerika, Afrika vagy a Közel-Kelet hosszú, évtizedekig is eltartó, milliós áldozatokkal járó háborúinak helyét rövid ideig zajló, viszonylag kis pusztítással járó „villongások" váltották fel.

– A virtuális terekben erőforrás-kivonást (hatalomtöbblet-termelést) megkísérlő Nyugat

nem katonai erővel, hanem a virtuális közegnek megfelelő eszközökkel – gazdasági-pénzügyi technikákkal, média és tudományos arzenálja segítségével – próbálja megőrizni valaha volt domináns pozícióit.

– A Nyugat hatalmát megrendítő két legfontosabb civilizáció, Kína és az iszlám számára nem létfontosságú, hogy nyílt konfliktusokba keveredjen a Nyugattal. Az idő és a történelem nekik dolgozik. Kína több ezer éves történelme alatt sohasem volt expanzív hatalom. A Mennyei Birodalom vélhetően a 21. században sem közvetlen katonai erővel fogja hatalmát növelni a világban. Gazdasági-pénzügyi-tudományos-szellemi tartalékai, kulturálisan-etnikailag intakt, milliárdos népessége, az előretolt helyőrség szerepét játszó százmilliós diaszpóra elegendő eszközt jelent a kínai civilizáció számára, hogy a maga láthatatlan, csendes módján fölőrölje, visszaszorítsa a riválisa erőközpontok hadállásait.

Az iszlám az összes riválisa civilizáció közül a legközvetlenebb fenyegetést jelenti a Nyugat számára. Ennek is több oka van:

– A muszlim világ északi térségei közvetlenül határosak Európa déli területeivel.

– Európa belső tereiben több tízmilliós, dinamikusan növekvő létszámú iszlám közösségek élnek.

– A mintegy ezer éven keresztül zajló keresztény-muszlim katonai konfliktusok ugyan a hódító arab-török birodalmak megsemmisülésével értek véget, a birodalomépítés sikere és történelmi emlékképei azonban megőrződtek, és idő kérdése, hogy a demográfiai-katonai-gazdasági erőforrások akkumulálódása mikor indít el újabb expanziós törekvéseket.

Az iszlám vallási és ideológiai feszítőereje ellenére azért nem vált mindezidáig katonailag expanzív tényezővé, mert hiányzik belőle az úgynevezett magállam szervező-fegyelmező-organizáló ereje. Sem Egyiptom, amely túlságosan szegény és nyugatbarát, sem Szaud-Arábia, mely túlságosan „feudalisztikus", sem Pakisztán és Indonézia, melyek földrajzilag periferikusak, sem Irán, amely síita, nem képes magállammá válni és maga köré szervezni civilizációs erőforrásainak nagy részét egy Nyugat elleni konfliktus érdekében.

„[A fanatikus és merőben új muszlim erők, irányzatok és személyek esetét leszmítva] Valójában nem arról van szó, hogy a keresztény Nyugat konfrontálódik az iszlámmal, hanem arról, hogy a profán-mammonikus, Krisztustagadó Nyugat ütközik Mohamed próféta szakralitást hordozó híveivel."

A fentiektől függetlenül illetve azokból következően viszont jól látható, hogy az elmúlt évtized legfontosabb, erőszakkal járó, vagy szimbolikus – egyelőre csak epizódszerű és nem eszkalálódott – konfliktusai a Nyugat és az iszlám között zajlottak. A madridi és londoni robbantások, a franciaországi külvárosi lázongások, az egyesült államok-beli néger népesség körében tapasztalható iszlamizálódás valamint a nyugat-európai radikális pártok ideológiai-politikai megerősödése és az antiszemitizmus helyébe iktatott, azt felváltó iszlámellenessége egyértelműen a konfliktuspotenciál növekedését jelzi. (A tárgyban született gazdag irodalom miatt nem érdemes szót vesztegetni a WTC ikertornyok elleni, titkosszolgálatok által megrendezett, végrehajtani hagyott, *casus belli*ként használt „önmerényletre". Megítélésünk szerint alapvetően nem a huntingtoni civilizációs metszetben tárgyalandó az arab-izraeli, zsidó-palesztin konfliktus sem, függetlenül attól, hogy az elmúlt több mint fél évszázad illetve háromezer év legizgalmasabb tektonikus ütközőzónájáról van szó.)

Érdemes viszont szólni a szimbolikus szféra keretében folyó súrlódásokról.

Miközben – Bogár László szerint – a Nyugat a világtörténelem első és ezidáig egyetlen civilizációja, amely erejét az elmúlt fél évezreden keresztül a *sacrum* lerombolásából és megsemmisítéséből merítette, s mesteri tökéllyel hódította meg és fosztotta ki Amerikát, Ázsiát és Afrikát, ez a démonivá vált erő úgy látszik nem képes megbirkózni az iszlám terjeszkedésével Párizs, London, Berlin vagy Zürich iskoláiban, utcáin és terein.

Gátolni törekszik az iszlám valláshoz igazodó hagyományos viseleteket, korlátozni óhajtja a mecsetek nagyságát, a minaretek magasságát. A német kancellár szerint megbukott a multikulturalizmus Németországban. Azt nem fejtette ki, hogy mit ért multikulturalizmus alatt, de figyelemre méltó módon leplezte le a nyugat-európai országok „elitjének" viszonyulását az iszlámhoz, és annak örve alatt a szakralitáshoz, mint olyanhoz. A Nyugat ugyanis nemcsak az iszlám szimbólumait szeretné száműzni belső tereiből, hanem a multikulturalizmus jegyében ugyanígy cselekszik a kereszténység szimbólumaival is: az iskolák falára tilos feszületet helyezni, a vallási nevelés intézményei és eszközei már csak nyomokban vannak meg. Valójában nem arról van szó, hogy a keresztény Nyugat konfrontálódik az iszlámmal, hanem arról, hogy a profán-mammonikus, Krisztustagadó Nyugat ütközik Mohamed próféta szakralitást hordozó híveivel. (Rendkívül groteszk, hogy az üresség tól kongó templomok és katedrálisok nemlétező hívei érdekében korlátozzák a müezzinek énekét.)

Az iszlám és a Nyugat közötti konfliktusfelület tehát nem két szakrális erőtér ütközéseként, hanem egy szakrális és egy deszakralizált övezet rivalizálásaként ragadható meg. Ez a konfliktusmező ennél fogva alapvetően különbözik az évezredekkel korábbi helyzettől: akkor két dinamikus, szakrális erőtér uralkodói, országai, hívei ütköztek meg egymással, ma viszont egy profán és egy szakrális létmód vívja küzdelmét az európai-mediterrán térségben.

Amikor a Vatikán bankárjai derivatív ügyletekbe bonyolódnak, amikor tudósai hitet tesznek a génmódosítás mellett, akkor válik igazán érthetővé a Nyugat spirituális helyzete és a kereszténység állapota. Mindehhez képest az iszlám a bankrendszer működési elveitől a családi hagyományokig, az étkezési szokásoktól a szociális érzékenységig, a mindennapi lét megannyi vonatkozásában képes hatékonyan szabályozni hívei életviszonyait és megőrizni társadalmai integrált spiritualitását.

„Amikor a Vatikán bankárjai derivatív ügyletekbe bonyolódnak, amikor tudósai hitet tesznek a génmódosítás mellett, akkor válik igazán érthetővé a Nyugat spirituális helyzete és a kereszténység állapota."

Az a Nyugat, amely nyolc évszázaddal ezelőtt keresztes hadjáratokat szervezett a Szentföld felszabadítására, mára önmaga profán-despiritualizált létmódjának foglyává lett.

A reneszánsz démoni mámora, a reformáció és az ellenreformáció gyilkos indulatú hitvitái és vallásháborúi, a felvilágosodás, a múltat végképp eltörölni akaró kapitalista és szocialista forradalmak szellemi és fizikai terrorja, errorja és horrorja olyan mértékben roncsolta szét az európai szakralitás mélyszerkezeteit, hogy azok visszaépítésére nem nagyon látszik esély.

Emiatt aztán az elkövetkező évtizedek kulturális súrlódásai csak bizonyos metszetben látszanak civilizációs konfliktusnak, a Nyugat és az iszlám, vagy a Nyugat és más civilizációk ütközésének. E folyamatok a szakralizáció-deszakralizáció egyre hevesebb megnyilvánulása-

ként, a szakrális és a profán létmód közötti „háborúként" is leírhatóak lesznek. (Ebben az összefüggésben megemlítendő, hogy maga a huntingtoni világrend-teória szintén csak egy fedősztori: olyan világmagyarázat, amelynek ideologikus és nem tudományos funkciója van.)

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, nem zárható ki az sem, hogy a fő ütközőövezet nem a Nyugat és más civilizációk között fog hózódni, hanem a nyugati civilizáción belül: a szakralitás zárványként élő, szigetszerű képződményei és az azokat például a „multikulti" ideológiájával megsemmisíteni törekvő profán „főhatalom" között.

Bárhogy is tekintjük: a jövőben a kulturális súrlódások fokozódása, állandósulása várható mind a Nyugat szakrális és démonikus erői, mind a Nyugat európai és észak-amerikai erőközpontjai, mind a Nyugat és a többi civilizáció között.

IV. CIVILIZÁCIÓK A 21. SZÁZADBAN

A nemzetközi rendszer meghatározó tendenciái a 21. század folyamán sok tekintetben különböznek majd a 20. század domináns folyamataitól, sőt több tekintetben azok ellentéteként, tagadásaként írhatók le. A 21. század nagy valószínűséggel „korrekciós" évszázad lesz, olyan periódus kezdete, amelynek keretében az utolsó fél évezredben normális medréből kiáradt történelem visszatér évezredes – ha úgy tetszik, metafizikai – determinációjú alapállapotához és erőviszonyaihoz.

E döntő erejű folyamatokat vázlatosan az alábbiakban foglaljuk össze.

A Huntington által „őshonosodásnak" nevezett folyamat vélhetően föl fog erősödni és el fog mélyülni a világ országainak többségében, még a nyugati országokban is. A globalizmus „Coca-Cola kultúrájának" tagadásaként megerősödik a lokalitás, a történelmi-kulturális tradíciók, az etnikai hovatartozás, a nemzeti-vallási szimbólumok és az ezekre épülő egyéni, csoport, nemzeti és civilizációs identitások szerepe.

Ez a világtendencia alapvetően ütközik a globalitás urainak érdekeivel, hiszen alapjaiban rendítheti meg Globália hatalomtöbblet-termelésre kifejlesztett mechanizmusainak működését. E „lokalizációs" trendek súlyos konfliktusokat fognak előidézni mind az egyes civilizációk – mindenekelőtt a Nyugat és a többi civilizáció – között, valamint válságokat idézhetnek elő a civilizációkon, mindenekelőtt a Nyugaton belül. Miután a Nyugat az elmúlt félezer évben brutális hatékonysággal megsemmisítette az „őshonosodás" bázisát képező teljes szakrális intézményi hálózatot – a falusi közösségektől az egyházakon át a családokig –, más erőforrásai nem lévén, legfeljebb a multikulturalizmus hatékonyságát meghaladni képes manipulációs technikákkal tudja felvenni a versenyt a belső tereiben élő párhuzamos társadalmak „őshonosodási" folyamataival szemben.

A dolog úgy néz ki, hogy a Nyugatot saját, ezidáig más világokat pusztító démonikus ereje fogja végleg megrendíteni. Immanens – nem keresztény – logikája, amely az elmúlt félezer évben a világ urává tette, önmaga ellen fordul és a *sacrum* maradékának megsemmisítésével egy totálisan szétroncsolt társadalmat, egy „negatív utópiát" hoz létre. Ez lesz „a démon őshonosodása" a Nyugat belső tereiben.

A 21. században döntő változás következik be a civilizációk erőviszonyaiban. Ahogyan már szó volt róla, a történelem visszazökken a normális kerékvágásba: a Nyugat lesüllyed, és az is meglehet, hogy Európa Ázsia jelentéktelen félszigeteként, senki által nem jegyzett, összeomló népességű és kultúrájú térségeként kikerül a világ fő sodorvonalából. (A Nyugat bukását valószínűleg az okozza, hogy már nem lesz képes üzemeltetni azt az évszázadokon keresztül briliáns hatékonysággal működtetett hatalmi tech-

nológiát, hogy *„saját deficitjének természeti [és társadalmi] árát másra – részben saját roncstársadalmára, részben más civilizációkra – áthárítsa”*. A multikulturalizmus az externáliák áthárításán alapuló hatalmi technológiának a része.)

A Nyugat mint civilizáció vélhetőleg az évszázad közepére fölbomlik, és az angolszász Észak-Amerika (esetleg Angliával együtt) új civilizációt képez. A Nyugat széttöredezése valószínűleg tovább folytatódik és a kontinentális Európa is több részre szakad.

Közép-Európa Németország vezetésével, évszázados késéssel beteljesítheti a *Mittel-Europa* koncepciót. Svájc, Ausztria, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország és Magyarország alkothatják e régi-új térség centrumterületeit. A kontinentális Európa közepe, német organizálás mellett, évezredes kulturális és társadalomszervezési hagyományaira, számottevő tudományos és technológiai erőforrásaira és mintegy 120-150 milliós népességére támaszkodva kísérelheti meg a világrendszer sokszereplős játékterében a helytállást.

Skandinávia és a Baltikum hét-nyolc országa szintén történelmi és kulturális hagyományai okán alkothat egy régiót.

Nem zárható ki, hogy Spanyolország és Portugália csak földrajzi értelemben marad európai ország, civilizációs kereteit a lassan – a prehispán-prekolumbián tradíciók újjáélesztésével és ezeknek keresztény-latin kultúrával való ötvözésével – önálló civilizációvá szerveződő latin-amerikai civilizáció fogja kijelölni.

Franciaország és Olaszország valószínűleg az arab és frankofón régiók, a Balkán déli térségei pedig a török birodalmi terjeszkedés célterületei lesznek.

Az évszázadok óta rendkívül ambiciózus franciák számára két további opció adódhat. Vagy csatlakoznak a német dominanciájú *Mittel-Europá*hoz, vagy az olaszokkal, a spanyolokkal és a portugálokkal megkísérelnek összetákolni egy „latin” Európát, amely kiegészülhet a Maghreb-térség országaival, esetleg néhány frankofón szaharai országgal. Ennek a térségnek a magállama egyértelműen Franciaország lenne, olyan területen, ahol a gall kakas vidáman uralhatná a saját territóriumát 2-300 milliós térségben.

A muszlim övezeten belül meglévő törésvonalak elmélyülésére lehet számítani, mindenekelőtt az arab és a nem arab országok között. A nemzetközi rendszer új, nagyhatású szereplője lehet a Törökország, Irán és Pakisztán vezette, a kaukázusi és a közép-ázsiai török népeket is magába foglaló szövetségi rendszer, amely mintegy 400 milliós, rendkívül gyorsan növekvő népességgel, évezredes kulturális, állam- és birodalomszervező hagyományokkal, számottevő tudományos és ipari kapacitással, hatalmas nyersanyagkinccsel rendelkezik.

A protestáns, zsidó és konzumidióta hagyományokat ötvözve, az Európától elszakadó, a latin-amerikai, karibi behatolást előbb-utóbb meggátolni kényszerülő USA, Kanadával együtt alkothatja az észak-amerikai civilizációt. A 350 milliós népessége dacára rendkívül ritkán lakott, közel 20 millió négyzetkilométernyi területet magába foglaló új civilizációs övezet a világtársadalom perifériájára szoruló brit, ír és francia népességből nyerhet utánpótlást. Az USA több mint fél évszázadon keresztül élvezett tudományos és technológiai primátusának megrendülése vélhetően megakasztja az „agyelszívás” jól bejáratott folyamatait. Ennek következtében az észak-amerikai civilizáció röpke néhány évtized alatt elveszítheti vezető szerepét és a „csúcstechnológiát” követő térségek sorába süllyed. Az új civilizációs térség legfontosabb problémája a tudományos-technológiai fölény gyors eltűnése mellett a társadalom dezintegráltságából fakadó költségek növekedése lesz. A nyomorban élő, roncsolt, lumpenizált, devianciára hajló

több tízmilliós népesség kordában tartása óriási – a világ többi térségére már nem átháríthatóra – költségeket emészt fel.

A Huntington által ortodox civilizációként nevesített Oroszország magállami státusa mellett szerveződő térség demográfiai értelemben van rendkívül rossz kondícióban. Az amúgy is alacsony, alig 250 milliós népességet számláló, döntően keleti szláv etnikumú övezet évente milliós nagyságrendű népességcsökkenést kénytelen elkönyvelni az alacsony születésszámok és a rendkívül alacsony átlagéletkor miatt. Az ortodox civilizáció kockázatait rendkívüli mértékben megnöveli a 21. században, hogy a Balkántól a Kaukázusig, Közép-Ázsiától Mandzsúriáig olyan expanzív térségekkel határos, amelyek a teljes, tízezer kilométeres ütközőzóna déli területein húzódva a század domináns és nyertes civilizációiként határozhatóak meg. Oroszország katonai ereje, technológiai színvonala és kimeríthetetlen nyersanyagforrásai azonban így is kellő erőforrást biztosítanak ahhoz, hogy ebben az évszázadban is a világrendszer nagy játékosai között maradhasson.

India, Kínához hasonlóan, egy-két emberöltő alatt volt képes visszakapaszkodni évszázados gyarmati elnyomás és kifosztás után a világ számottevő hatalmainak sorába. A páratlanul olcsó munkaerőre, a milliárdos felvevőpiacra és a csúcstechnológia gyors alkalmazására építő indiai gazdasági csoda egyelőre elfedi a szubkontinens jövőjét leginkább destabilizálni képes vallási és etnikai törésvonalakat. A több ezer éves kulturális-vallási talapzat azonban mindenképpen stabilizáló szerepet játszik a heterogén indiai társadalmak jövőjében.

V. KÍNA-SZINDRÓMA

Hozzáértők szerint a 21. század Ázsia évszázada, azon belül Kína évszázada lesz. Kína megértéséhez érdemes hosszabb részleteket idézni Bogár Lászlótól:

„Kína ötezer éven keresztül változatlan, hatalmas erejű, gigantikus államszerveződés, amely az emberi élet újratermelésének mikroszövetétől, a planetáris léptékekig terjedően mindent érzékel és ellenőrzés alatt tart. A mikroszint és a planetáris méretű kapcsolatok között tucatnyi szintet lehetne kijelölni, amelyek mindegyikén van világos stratégiai elképzelés, megfelelő szervezeti-intézményi eljárások. Kína ismeri a hatékony állami irányítást és egyfajta bürokráciát, amelyet nem befolyásol számottevően a néhány évtizede létező kommunista berendezkedés. Az államszervezéssel foglalkozó elit mindig továbbadta azt a tudást és képességet, amely – minden túlzás nélkül – az emberi létezés legfinomabban összecsiszolt, legtartósabb és legsikeresebb mechanizmusa."

„A taoizmus Kína kulturális talapzata (…). Kína egy kulturális-civilizatorikus élőlényhez hasonlítható, amely évezredekben képes gondolkodni, és amelyet az elit-csoportok testesítenek meg. Ez változatlanul ép állapotban van, és viszi tovább azt, ami az elmúlt évezredekben kialakult."

„Ami a távol-keleti országot egyedülállóvá teszi az (… a) történelmi családi mélyüzem. Sehol a világon nem maradt meg ép állapotban az az ötezer éves tradicionális talapzat, amit ez a családi mélyüzem jelent. A család legmélyebb kulturális tradícióiban, értékeiben ott van belevésve mindaz, ami számunkra ma javarészt ismeretlen. Kína ezt az iszonyatos történelmi kataklizmák közepette is képes volt megőrizni. Régóta ismerjük a mondást, hogy ami nem pusztít el, az megerősít. Ez a történelmi családüzem harmóniában él, mert ismeri a mértéket."

„(…) az elmúlt kétszáz évben az őt sokszorosan megalázó, alávető és kifosztó Nyugatot a saját fegyvereivel akarja legyőzni."

A kínai civilizáció kulturális talapzata tehát ötezer éve őrzi a létharmóniát, a mértéket, a szakralitást. Mindazt, amit a Nyugat félezer éve

letérve a keresztény szakralitás spirituális nyomvonaláról – mind saját belső tereiben, mind a hódításának áldozatul esett térségekben – megsemmisített vagy megsemmisíteni törekedett.

A 21. század legfontosabb frontvonala a Nyugat és Kína, a profán és mennyei, a létrontó és létharmonikus birodalom között fog húzódni.

Kína esélyeit és erőforrásait illetően az alábbi tényeket fontos figyelembe venni:

– A világ gazdaságtörténetében példa nélkül álló jelenség, hogy egy ország harminc éven keresztül évi átlag 10 %-os gazdasági növekedést érjen el.

– Kína olcsó munkaerőre, hatalmas belső piacra és a külföldi technológiák lemásolására alapozódó gazdasági fejlődése új szakaszhoz érkezett. A továbbra is olcsó munkaerő mennyisége mellett egyre fontosabb annak minősége, mely – a korábban összeszerelő iparágak mellett kiépült kutatási-fejlesztési szektor teljesítményére alapozva – ma már egyre magasabb hozzáadott értékű termékeket képes előállítani.

– Kína jelenleg Japánt, Németországot megelőzve a világ második hatalma a kutatás-fejlesztési szektor nagyságát illetően. A főállású kutatók számát tekintve is a második helyen áll, saját kutatói kapacitása nagyobb, mint az Európai Unióé.

– A kínai gazdaság látványosan elmozdult a tőke- és nyersanyagigényes technológiák felől a tudományra, információs-kommunikációs technológiákra, csúcstechnológiára és minőségi munkaerőre alapozott fejlődés felé.

– Egyértelmű célkitűzése, hogy az információnak meghatározó szerepet kell betöltenie a gazdasági fejlődésben, fontosabbá kell válnia, mint az energiahordozóknak és a nyersanyagoknak.

– Kína gazdasága tehát egyre inkább tudás és információ vezérelte növekedési pályára kerül.

Tudjuk, hogy a Nyugat nem tud tisztességesen nyerni. Azt nem tudjuk, hogy tud-e tisztességesen veszíteni.

A 21. században ezt is megtudjuk.

Felhasznált irodalom

Berkes Lilla: A multikulturalizmus fogalmának kialakulása és jelentése. *South-East Europe: International Relations Quarterly* (Budapest) 1. évf. 4. sz. (2010. tél)

Bogár László: *Idegrendszerváltás*. Budapest, 2009, Kairosz

Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. Budapest, 2006, Osiris

Bogár László: *A rendszerváltás bukása*. Budapest, 2010, Kairosz

Csáki Zoltán – Juhász Lilla: Kína a tudásalapú gazdaság megteremtésének útján? *Valóság* (Budapest) 50. évf. 11. sz. (2007. november)

Egedy Gergely: A multikulturalizmus dilemmái: Nagy-Britannia példája. *Polgári szemle* (Budapest) 2. évf. 6. sz. (2006. június)

Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest, 1994, Európa

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, 2014, Európa

Marcuse, Herbert: *Az egydimenziós ember*. Budapest, 1990, Kossuth

Szabó Csaba Kurszán: A létrontás stációi. Kézirat

Szám Dorottya: Átrajzolódhat a globalizált világ térképe? Beszélgetés Bogár László közgazdásszal Kínáról és a mikroglobalizációról. http://ffek.hu/blog/szam_dorottya/atrajzolodhat_globalizalt_vilag_terkepe (Utoljára megtekintve: 2015. február 02.)

Vass Csaba: *Hatalom, szakralitás, kommunikáció*. Budapest, 2005, Kölcsey Intézet

Vass Csaba: Mammon kemencéje. *Ökotáj* (Budapest) 41–42. sz. (2009)

Weber, Max: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének" értelme. In Max Weber: *Tanulmányok*. Budapest, 1998, Osiris Kiadó